

MOHIRA ABDURAXMONOVA,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
tayanch doktoranti*

RAMZ TASNIFI XUSUSIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy tasviriy vositalardan biri bo'lgan ramz va uni tasniflash borasida bahs yuritilgan. Ramzlarni turlarga ajratishda ularga xos o'xshash va farqli xususiyatlar e'tiborga olinib, nazariy tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ramz, kod, shifr, o'zak ramz, vaziyat ramz, an'anaviy ramz, tasodifiy ramz, individual ramz, umuminsoniy ramz.

Аннотация: В этой статье обсуждался символ и его классификация как одного из средств художественного изображения. При сортировке символов по видам учитывались и теоретически исследовались присущие им сходные и отличительные признаки.

Ключевые слова: символ, код, шифр, коренной символ, ситуационный символ, традиционный символ, неожиданный(спонтанный) символ, индивидуальный символ, общечеловеческий символ.

Annotation: This article discussed the symbol and its classification as one of the means of artistic representation. When sorting symbols by type, the similar and distinctive features inherent in them were taken into account and theoretically investigated.

Key words: symbol, code, cipher, root symbol, situational symbol, traditional symbol, unexpected(spontaneous) symbol, individual symbol, universal symbol.

Вugungi kungacha badiiy adabiyotda qo'llaniladigan tasviriy va ifodaviy vositalar haqida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Shulardan biri ramzdir. Jahon va o'zbek adabiyotshunosligida ramz va uning xususiyatlari, genezisi, taraqqiyoti va hozirgi adabiy jarayonda qo'llanishi borasida keng miqyosda ilmiy ishlar qilingan bo'lsa-da, ramz har bir badiiy asarda yangidan yangi qirralarini ko'rsatib, adabiyotshunoslar o'rgangani sari o'z kodlarini sekin-asta ochmoqda.

Ma'lumki, ramz nafaqat adabiyotda, balki turmushning barcha jabhalarida keng qo'llaniladi. Ularni "ramz" nomi ostida bir-biriga birlashtirib turuvchi xossa – ularning har qaysisidagi ramz tarzida kelayotgan, tushunilayotgan narsa turg'un assotsatsiya uyg'otishidir [4,5]. Bir so'z bilan aytganda, turg'unlashgan belgidir. Bu belgini miyamiz ma'lum bir shifr ostida saqlaydi va ramz hoida angelayotgan tushunchamizni har ko'rgan, eshitgan, his qilganimizda miyamiz aynan shu belginigina tan oladi. Buni kishilar ongida turg'unlashish deb atash mumkin. Masalan, oq rang deganda hammamizning miyamiz, shu ramziy kodni poklik, musaffolik kabi shifr orqali qabul qiladi. Bu kodni sariq rang deb o'zgartirar ekansiz, miyadagi poklik, musaffolik kabi mazmundagi shirfga mos kelmaydi. Demak, oq degan so'z ramzga aylanishi uchun kishilar ongida poklik bilan bog'liq shirfga ega bo'lib, turg'unlashguncha uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan. Agar so'z turg'unlashishga, hamma bir xil tushunishi darajasiga yetmas ekan, uni ramz deb atab bo'lmaydi, u tushunchani ifodalovchi belgi xolos.

Badiiy asarda kelgan ramzlar barchasi ham turg'un holda ongimizda mavjud emas, chunki ular yozuvchi tomonidan individual kashf qilingan, ularning-da o'z tili bor. Shuning uchun ramzdagi kodlarni miyadagi shifrga moslab, ma'nolarini ochish kitobxondan keng dunyoqarash va mahorat talab qiladi. Ramz tili asarlarda hamma ham tushunavermaydigan labirintga o'xshaydi. Ramzga yo'g'rilgan yoki ramziy poetik vosita ishtirok etgan badiiy asarni o'qirkanmiz, faqat syujetlar ketma-ketligiga mahliyo bo'lib, ramzlarning ma'no qatlamiga diqqat qilmasak, uning sir-asroridan, muallifning badiiy konsepsiyasidan bebahra qolamiz. Shuning uchun ham ramziy asarlar kitobxonni tanlaydi, Ulug'bek Hamdam ta'biri bilan aytganda, ramzlar asosiga qurilgan romanlar, odatda anchayin murakkab hisoblanib, yozuvchini ham, o'quvchini ham yaxshigina "sinaydi va savaydi" [5,68]. Ramz tilini tushunish uchun ularni umumiy holatda emas, ma'lum guruhlarga bo'lib, ya'ni tasniflab o'rganish maqsadga muvofiq.

Psixolog olim Erix Fromm ramzlarni ma'no-maqsadiga ko'ra 3 guruhga bo'lishni tavsiya etadi:

- a) an'anaviy ramz;
- b) tasodifiy ramz;
- d) umuminsoniy ramz [1,1].

Albatta, ushbu tasnif olim tomonidan aynan badiiy asarlardagi ramzning turlariga bag'ishlanmagan, balki borliqdagi ba'zi narsa-hodisalarning ong ostida ramziylik ahamiyat kasb etishi nuqtayi nazaridan olingan. Biroq ushbu ramz turlaridan adabiyotshunoslik nazariyasida ham foydalanish mumkin.

Tasniflashda jahon va o'zbek adabiyotshunosligidagi tajribalarni hisobga olib, ramzlarni qo'llanishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. An'anaviy ramz.
2. Individual ramz.
3. Umuminsoniy ramz.

An'anaviy ramz – bu kishilar ongida yillar davomida mavjud bo'lib, barcha uchun tushunarlilik kasb etadigan, badiiy asarlarda ulardan tayyor holda foydalanish mumkin bo'lgan ramzlardir. Jumladan, xalq og'zaki ijodidagi oilaviy munosabatlarni ifodalaydigan ramzlarni oladigan bo'lsak, ro'mol – oila ramzi, qoshiq – rizq ramzi, olma – farzand, muhabbat, sevgi ramzi bo'lib keladi. Badiiyatda ulardan yozuvchi tayyor holda foydalanadi va kitobxon uchun ham bu ramzlar miyada avvaldan shifrlanganligi sababli ularni tushunish qiyinchilik tug'dirmaydi. Masalan, tosh – g'am, tashvish, armon, hasrat, qarama-qarshi turgan kuch kabi ramziy ma'noda keladi. Shuning uchun xalq qo'shiqlarida "Otginamni oriq qilgan, Shu mayda tosh yor-yor", – deydi kuylovchi. Yoshi ulug' insonlar duo qilayotganlarida "Boshing toshdan bo'lsin", deb toshning mustahkamlik sifatini mustahkam sog'likka ko'chiradi, kelin bo'lib ketayotgan qizga "Borgan joyingda toshdek qot", deb turmushning barcha sinovlariga toshdek mustahkam iroda bilan kurashishini, o'sha uyda toshday og'ir bo'lib, muqim qolishini nasihat qiladi. Ya'ni xalq tosh semasida uning og'irlik, mustahkamlik sifatlarini g'am, anduh, alam, iroda, tashvish kabi ma'nolarni ramzlashtiradi. Ulug'bek Hamdamning "Tosh" hikoyasi [6,141]da esa tosh g'am, armon mazmunida emas, tamoman yangi ramziy ma'noda jonlanadi. Hikoyadan F.Dostoyevskiyning "Dunyoni go'zallik qutqaradi", degan qarashlariga qarshi holda, "Dunyoni qutqarish uchun go'zallikninggina o'zi kamlik qiladi, chunki go'zallik nafs bilan to'qnashar ekan, yovuzlikni keltirib chiqaradi", degan g'oya ilgari suriladi va shuning uchun ham go'zallikka intilib, unga ergashgan qahramon har qanday go'zallikning ortida nafsoniy istak mavjudligini ko'rib, barchasini tosh bilan yanchgisi keladi. Ma'lum bo'ladiki, hikoyada tosh g'am ramzi emas, yovuzlik, nafsoniy istak, alam ramzidir. Xurshid Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif" romanida xarsangtosh – jazo, qismat, shaxsiy g'am-tashvish ramz-

lariga ishora beradi [3,115]. Xarsangtoshning Sizif qo'lida parchalanishi inson hayot mashaqqatlariga toshdan ko'ra sabrli bo'lishiga va bugungi XXI asr odami uchun xarsangtosh timsolidagi g'am-tashvish, mashaqqatlarni yengishga toshdan qattiq iroda zarurligiga ramziy ishora qiladi. Demak, har ikkala yozuvchi an'anaviy tosh ramziga yangi ma'no yuklab, asarda ilgari surmoqchi bo'lgan g'oyani ramziy ifodalab, badiiy maqsadiga erishgan.

Individual ramz – badiiy asarga yozuvchi tomonidan olib kirilgan, kishilar ongida ramziy kod holida mavjud bo'lmagan so'zdir. Bu turdagi ramzlar Erix Fromm tasnifida tasodifiy ramz deb, Shomirza Turdimov fikricha, vaziyat ramzi deb nomlanadi. Bizningcha, bunday ramzlar yozuvchi tomonidan o'ylab topilgani va ramz darajasiga ko'tarilganligi sababli individual ramz deb atashni ma'qul topdik. Bunday ramzlar ma'lum bir asar badiiy g'oyasini metaforik yo'lda ifodalash uchun keltiriladi va yozuvchining asosiy konsepsiyasini anglashda kitobxonga yaqindan yordam beradi. Individual ramzlar ba'zan qahramonga, ma'lum detalga, narsa-hodisaga, voqeaga yuklangan bo'lishi mumkin. Masalan, Nazar Eshonqulning "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" romanida qahramonlar ismi o'zgacha: N., K., T. deb bosh harflar bilan nomlanadi. Asarda ilgari surilgan g'oyaga e'tibor beradigan bo'lsak, nega ismlar bosh harflar bilan cheklanganligini tushunamiz. "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" – bir xillashgan, kommunistik tuzumga bo'ysungan, inson qadri toptalgan jamiyat haqidagi ramziy asar. Bunday jamiyatda insonlar qanday atalsa ham, farqsiz, ular bir xil, hamma teng degan nom ostida notenglik hukmron edi. Shu sababli ham qahramonlar N. mi, K.mi, T.mi, ahamiyatsiz. Inson o'z nomiga, o'z shaxsiga, o'z "men"iga ega bo'lmas ekan, jamiyatda ham uning o'rni yo'q degani. Ijtimoiy tuzum esa aynan shuning tarafdori edi. Bu o'zligini isbotlamooqchi bo'lgan N.ga nisbatan rahbar yordamchisi va uning hamkasbi tilidan shunday jaranglaydi: "N. bo'ldi nima-yu, K. bo'ldi nima? ...Umuman, biz K. bo'lamizmi, O'. bo'lamizmi yoki T. bo'lamizmi, farqi yo'q, hammamiz shu idoraning xodimlarimiz. Shuning uchun kim deb chaqirish muhim emas. K. bu N. degani, N. esa K. degani. Biz hammamiz bir odammiz. Nomning farqi yo'q" [2,14]. Demak, yozuvchi ismlarni bosh harf bilan atash orqali ularga ramziy ma'no yuklagan.

Bundan tashqari, asarda tergovchi – sovet hukumatiga, haykallar – Lenin, Stalinga, hammomda qonun yodlayotgan kishilar – byurokratik tizimga, olomon – johillikka, maxluqning dahshatli hayqirig'i – istiloga, qurbaqa nusxa katta maxluq – SSSR sifatida 15 ta respublikani birlashtirgan Markaziy sistema (Moskva)ga, qalbaki sud – inson huquqlarining poymol etilishiga ramziy ishora qiladi. Bularning barchasi Nazar Eshonqulning ramzdan foydalanishda beqiyos novatorligiga dalolatdir.

Umuminsoniy ramz – bu so'zning konnotativ ma'nosi barcha uchun birdek tushunarli bo'lgan, asrlar davomida ajdodlar tomonidan faqat shu ma'nolarda qo'llanib kelayotgan, mustahkam turg'unlikka ega bo'lgan ramzlardir. Qaysi xalq adabiyotida uchrashidan qat'iy nazar, insonlar tomonidan birdek tushunilishi umuminsoniy ramzlarning eng asosiy belgisidir. Rang ramzidan misol keltirsak, rang simvolikasidagi umumiylik dunyodagi barcha xalqlarda mavjudligi uchun yuqoridagi fikrni izohlash osonroq bo'ladi. Deylik, oq – poklik, musaffolik; qora – yovuzlik, o'lim, motam, qayg'u-alam, baxtsizlik, kuch-qudrat; qizil – qiz, ayol, muhabbat ramzi. Dunyo xalqlarida oq, qora, qizil ranglari ramziy ma'noda juda ko'p uchrashini e'tirof etgan etnograf olim V.Trener bu ranglar uchligi xalq og'zaki ijodi marosimlarida oqning er kishi, qizilning ayol kishi, qoraning motam bilan bog'liq talqinlari muhim o'rin tutishini yozgan [4,85].

N.Eshonqul "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" romanida ayg'oqchilikka xos boshqalarga ko'rinmaslik, poyloqchilik qilish, gaplarni yetkazish kabi illatlarni dumli odam ramziga birlashtiradi: "...dumimiz bo'lgani uchun ham bizga kuzatish, dum bo'lish ishlari topshirilgan", [2,66] – deydi qahramon N.ni kuzatib, qo'lga tushgan mitti poyloqchilar. Dumning yashirin (ko'rinmas) ekanligi ta'qib etilayotgan kishi ularni sezmasligiga ishora bo'lsa, badiiy asarlarda iblis har doim dumi bor

qiyofada tasvirlanishi esa ayg‘oqchilik shaytonga xos illat ekanligiga ishora qiladi. Dum – barcha xalqlar adabiyotida shaytonga xos illatlarni birlashtiruvchi ramz bo‘lib keladi. “Go‘ro‘g‘li yoxud hayot suvi”da dumli odam – ayg‘oqchi ramzida kelsa, “Qora kitob”da dumli odam iblis qiyofasida gavdalanadi.

O‘zbek adabiyotida umuminsoniy ramzdan foydalanib, bu uni yangi-yangi ko‘rinishlarda qo‘llash tajribasi kuzatilmoqda. Masalan, zanjir – an‘anaviy tarzda qullik ramzi. Ahmad A‘zam zanjir ramzidan shunday mahorat bilan foydalanadiki, asarning asosiy g‘oyasi shu ramz ichiga berkinadi, natijada butun boshli asar ramzga aylanadi. Uning tilini topmasdan, asarni to‘g‘ri tahlil qilib bo‘lmaydi. Jumladan, Ahmad A‘zamning “Ro‘yo yoxud G‘ulistoniga safar” asarida zanjir – qullik ramzi sifatida barcha (G‘uliston mamlakati, G‘uliy, zanjir sabog‘i, zanjirsiz hayot, olmali bog‘, haykal kabi) ramzlarni birlashtirib turadi.

Aynan dunyo xalqlarining tafakkurida bir xil qabul qilinishi, millatlar, etnik guruhlar orasi- da turg‘un assotsatsiya uyg‘otishi umuminsoniy ramzning an‘anaviy ramzdan farqini ko‘rsatadi. An‘anaviy ramzlar asrlar osha kishilar ongida bir xil ma‘no turg‘unligiga erishgan bo‘lsa ham, hali ular dunyo miqyosida birdek tushunilish darajasida emas. Masalan, ilon – o‘zbek xalqida yovuz- lik, ayyorlik, aql-zakovat ramzi sanalsa, xitoy adabiyotida go‘zallik ramzi hisoblanadi. Umumin- soniy ramzlar xalqlar madaniyatining bir-biriga yaqinligi, ramzning genezisi va dunyo adabiyotida qay darajada tarqalishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Ular qadimdan ajdodlar tomonidan inonch-e‘tiqod darajasiga chiqqan ramzlardir. Xususan, tabiat unsurlaridan: suv – hayot ramzi, olov – yorug‘lik, kuch-qudrat ramzi, tuproq – hokisorlik ramzi; yil fasllaridan: qish – turg‘unlik, bahor – yangila- nish, yoz – tuyg‘ular rang-barangligi, kuz – mahzunlik ramzi deyish mumkin. Bu kabi ramzlar umumiy planda bo‘lib, qolgan ma‘nolar shu asosiy ildizdan o‘sib chiqadi va har bir asarda yanada keng qamrovli ramziy ma‘no tashiydi.

Sh.Turdimov xalq og‘zaki ijodidagi ramzlarni o‘zak ramzlar va vaziyat ramzlar [4,11] tarzida bo‘lib tadqiq qiladi. O‘zak ramzlar an‘anaviy va umuminsoniy ramzlarga, vaziyat ramzlar individ- ual ramzlarga to‘g‘ri keladi. (Shuning uchun o‘zak ramz termini ostida an‘anaviy va umuminsoniy ramzlarni nazarda tutamiz. – M.A.) Xalq og‘zaki ijodida asosan o‘zak (an‘anaviy) ramzlardan foydalaniladi, vaziyat (individual) ramz yaratish yozuvchilarga xos bo‘lib, davrlar o‘tishi bilan ular xalq orasida ommalashib an‘anaviy, ya‘ni o‘zak ramzga aylanishi mumkin. O‘zak ramzlar barqaror shakl va mazmunga egaligi, poetik ma‘nosi obraz ichida yashirin kelishi, bu yashirin ma‘no xalqning ushbu obraz haqidagi tasavvur, tushunchalari asosida anglashilishi, obraz bilan bog‘liq tasavvur unutilsa, ramziy ma‘no anglashilmay qolishi, o‘zak ramzlar turli shakllar olib, yangi poetik ma‘no hosil qila olishi [4,11] asosiy xususiyatlardan hisoblanadi.

Bugungi zamonaviy o‘zbek adabiyotida yaratilayotgan asarlarda ramzning har uchala turidan unumli foydalanilmoqda. Buni Nazar Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romani miso- lida ko‘rib chiqamiz:

1-jadval

An‘anaviy ramz		
1.	Hayot suvi	<i>adolat ramzi</i>
2.	Charxpalak	<i>tiriklik, hayot ramzi</i>
3.	Rafas (Safar)	<i>umrning tugashi ramzi</i>
4.	N.ning janozasi	<i>qalbaki insonparvar hukumatning o‘limi ramzi</i>
5.	Shiftgacha taxlangan hujjat	<i>byurokratizm ramzi</i>
6.	Buyruqqa itoat	<i>shaxsga sig‘inish ramzi</i>
7.	Chiqish eshigi	<i>boshi, oxiri yo‘q, chalkash tuzum ramzi</i>

8.	Tilanchi shoir	<i>maddohlik ramzi</i>
9.	Jazolanadigan kasallar	<i>jazo kaloniyasi ramzi</i>
Individual ramz		
1.	Q. binosi	<i>yolg'onga asoslangan hukumat ramzi</i>
2.	Sahnalashtirilgan sud	<i>absurd tuzum ramzi</i>
3.	Bosh harfdan iborat ismlar (N., T., O'., K.)	<i>jamiyat uchun kimligi ahamiyatsiz inson ramzi; inson qadrlisizligi ramzi</i>
4.	Haykallar	<i>Lenin, Stalin ramzi</i>
5.	Tergovchi	<i>Sovet hukumati ramzi</i>
6.	Qurbaqa nusxa maxluq	<i>15 ta respublikani birlashtirgan Markaz (Moskva) ramzi</i>
7.	Maxluq hayqirig'i	<i>istilo ramzi</i>
8.	Murvat	<i>inson jamiyatning bir bo'lagi ekanligi ramzi</i>
9.	Havo	<i>erkak va ayolning bir-biriga kerakligi ramzi (fohisha qizga Havo deb ism berish orqali kinoyaviy ramzqo'llangan)</i>
10.	Shifoxona	<i>jazo kaloniyasi ramzi</i>
Umuminsoniy ramz		
1.	Dumli odamlar	<i>ayg'oqchilik ramzi</i>
2.	Olomon	<i>johillik ramzi</i>
3.	Iskandar	<i>adolatparvar shoh ramzi</i>
4.	Qish fasli	<i>turg'unlik ramzi</i>
5.	Zulmat	<i>umidsizlik ramzi</i>
6.	Yerosti dunyosi	<i>o'lim ramzi</i>
7.	Yoz fasli	<i>umid ramzi</i>
8.	Ta'qib	<i>mustamlaka ramzi</i>
9.	It	<i>chorasiz inson tanazzuli ramzi</i>

“Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romanida foydalanilgan ramz turlari

Jadvaldagi tadqiqot natijalari shuni ma'lum qiladiki, bugungi zamonaviy o'zbek adabiyoti-da umuminsoniy hamda an'anaviy ramzlardan foydalanishda so'zning yangi ramziy ma'nolarini kashf etish va asarda ulardan unumli foydalanish yetakchilik qiladi. Istiqlool davrigacha bo'lgan asarlarga nisbatan zamonaviy adabiyot namunalari individual ramzlar ko'proq uchraydi. Ayniqsa, Nazar Eshonqul ijodida individual ramzlarga murojaat ijodkorkor hozirgi adabiy jarayonga yangi nafasni olib kirayotganligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy asarda ramzlar turlicha ifodalanadi. Ularni ifodalanishiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

2-jadval

T/r	Ramzning ifodalanishi	Misol
1.	<i>Shaxs (kishining ismi, laqabi, ismning bosh harfi yoki kasb-kori, mansabi) orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	Fozil, Qadriya (Xurshid Do'stmuhammadning “Bozor” romanida); Rafas (Safar), Havo; N., K. kabi bosh harflar; Tergovchi, sudya (Nazar Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romanida); bog‘bon kabi

2.	<i>Shaxsga tegishli narsa, buyumlar orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	do‘ppi, salla, ko‘ylak, oyna, soch, ro‘mol, ro‘molcha, qosh, xol, qoshiq, soqol, tamaki (chilim), sirg‘a, tuz, sham, zanjir kabi
3.	<i>Tabiat hodisalari va unsurlari orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	daryo, suv, olov, tog‘, tosh, yulduz, oy, tun, kunduz, tong, zulmat, nur, tuproq, qish, bahor, yoz, kuz kabi
4.	<i>Jonivorlar (hayvonlar, qushlar) nomi orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	sher, bo‘ri, tulki, quyon, ayiq, kiyik, ilon, ot, it, g‘oz, o‘rdak, qaldirg‘och, turna, qarg‘a, bedana, kaklik kabi
5.	<i>O‘simliklar nomi orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	olma, anor, jiyda, anjir, shaftoli, tut, chinor, terak, tol, qamish, tariq, gul, bug‘doy, yalpiz, bedapoya kabi
6.	<i>Ranglar orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	oq, qora, alvon, qizil, sariq, yashil, ko‘k kabi
7.	<i>O‘rin-joy nomlari orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	bozor, bog‘, imorat, tom, ostona, qiroatxona kabi

Ramzning ifodalanishiga ko‘ra turlari¹

Yuqorida keltirilgan ramzlar xalq og‘zaki ijodi namunalarida, badiiy asarlarda keng qo‘llaniladi. Ular asar matnida asosiy ramziy ma‘nosidan tashqari yozuvchining improvizatsiyasi natijasida yangi ma‘no qirralarini hosil qilishi mumkin. Jadvaldagi keltirilgan misollar birgina ramziy ma‘no bilan cheklanmaganligi sababli ularning har birining ma‘nosiga alohida to‘xtalmadik.

O‘ylaymizki, asarlarda uchraydigan ramzlarni qo‘llanishiga va ifodalanishiga ko‘ra tasniflash badiiy asarni nazariy jihatdan to‘g‘ri baholashda asosiy mezonlardan biri bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Eric Fromm. Symbolism in dreams / <http://www.people.vcu.edu/>

1. *Nazar Eshonqul. Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi // Saylanma II [roman va qissalar] – T.: “Akademnashr”, 2022. – 576 b.*

2. *Qo‘chqorova M. Hozirgi o‘zbek nasrida badiiy shartlilik. – T.: “Fan”, 2020. – 248 b.*

3. *Turdimov Shomirza. Xalq qo‘shiqlarida ramz. – T.: “Fan”, 2020. – 192 b.*

4. *Ulug‘bek Hamdam. Abdulla Qodiriy va yangi o‘zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi, 2022. – 208 b.*

5. *Ulug‘bek Hamdam. Yaxshiyam, sen borsan / Roman va hikoyalar/ – T.: “Akademnashr”, 2023. – 240 b.*

¹ Sh.Turdimovning “Xalq qo‘shiqlarida ramz” asaridan foydalanildi (izoh – M.A).